

Sivil Toplum Kuruluşlarının İHL Program Çeşitliliğine Yaklaşımları ^a

 AKİF SAVAŞ ^b

Öz: Araştırmamızda din eğitimi alanında fikir üreten ve kanaat belirten STK'ların ortaöğretim mesleki din öğretimi alanındaki program çeşitliliğine ilişkin görüşleri; STK'ların yayınlamış olduğu araştırma, değerlendirme ve raporları üzerinden ele alınmaktadır. STK'lar, proje okullarının objektif kriterlere göre belirlenmediği, bölgenin öğretmen ve öğrenci yeterliliklerinin göz önünde bulundurulmadığı, proje okullarında görev yapacak öğretmen ve yönetici atamalarının nesnellik ve liyakat temelli olmadığı gerekçeleriyle eleştirmektedir. TİMAV, ENSAR Vakfı çalışmalarında İHL müfredatının günümüzde ihtiyaç duyulan nitelikli din görevlisini yetiştirme yönüyle nispeten zayıf kaldığı, din eğitimi talep eden öğrenciler açısından ise ağır olduğu değerlendirilmektedir. STK'lar, din hizmetleri alanına yönelmek isteyen öğrenciler için İHL'de din görevlisi yetiştirmeye yönelik ayrı bir mesleki program açılmasını istemektedir. Tek bir programla birçok amacı gerçekleştirmeye çalışmak, imam hatiplerin niteliğini olumsuz yönde etkilediği ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din eğitimi, mesleki din öğretimi, İmam Hatip Lisesi, sivil toplum kuruluşu, program çeşitliliği.

^a Bu makale yazarın İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlamakta olduğu *Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının Ortaöğretim Mesleki Din Öğretimine Yaklaşımları* isimli doktora tezinden üretilmiştir.

^b İKÇÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Programı
akif.savas@hotmail.com

Approaches of Civil Society Organizations towards Diversity in Imam Hatip School Programs

Abstract: In our research, the opinions of non-governmental organizations (NGOs) that generate ideas and express their views in the field of religious education regarding the diversity of vocational religious education programs in secondary education are discussed based on the research, evaluation, and reports published by these NGOs. NGOs criticize the selection of project schools based on non-objective criteria, without considering the qualifications of teachers and students in the region, and argue that the appointment of teachers and administrators in project schools is not based on objectivity and merit. It is evaluated that TİMAY and ENSAR Foundation find the current Imam Hatip curriculum relatively weak in training qualified religious officials needed today while considering it demanding for students seeking religious education. NGOs advocate for opening a separate vocational program in Imam Hatip to train religious officials for students aspiring to work in religious services. It is stated that trying to achieve multiple goals with a single program has a negative impact on the quality of Imam Hatip Schools.

Keywords: Religious education, vocational religious education, Imam Hatip Schools, non-governmental organization, program diversity.

1. Sivil Toplum ve Sivil Toplum Kuruluşu

Tarihsel süreçte “sivil toplum” kavramı, önce devlet anlamında, sonra medenilik anlamında, daha sonra siyasala karşı toplumsal olana vurgu ile öne çıkmaktadır. Kavramın bugünkü anlamından yola çıkarak geçmişi izlemeye tabi tutulduğunda, karşılaştığı anlamları değişik dönemlerde ve uygulamalarda görmek mümkündür. Aslan’ın da belirttiği gibi Sivil toplum kavramı, köken itibarıyla Eski Yunan’daki devlet anlamından günümüze, neredeyse tam zıt bir anlam içeriğine evirildiği ortak bir kanaattir. Kavramın doğru anlaşılması ve kullanılması, tarihsel ve etimolojik kökenlerini takipten çok, dilin güncel kullanım şartları içinde gerçekleşmektedir.¹

“Civil”; medeni, uygar, nazik, kibar biçimlerinde daha çok seçkinliği ve zarafeti içinde barındırmaktadır. Şerif Mardin kavramın etimolojik kökenine vurgu yapmakta ve “medenî” ve şehrîli olma, zıddını ise barbarlık yani “gayr-ı medenîlik” olarak nitelendirmektedir.² Yani sivil olmanın şartı uygar, nazik ve kibar olmaktır.³ Sivil, Batı düşünce dünyasında devlet karşısındaki birey ve toplumu niteler. Türkçe’de “sivil” sözcüğü daha çok üniformalı olmayan anlamında kullanılmaktadır. İngiltere’de benzer şekilde “civil service” düz devlet memurluğunu tanımlayan bir kavramdır.⁴ Osmanlı Devleti’nde “sivil” kavramının “askeri” alanın dışını ifade eden “mülki” kavramı ile eş değer anlamda kullanıldığını görmekteyiz. “Memurin-i mülkiye” (sivil memurlar), “memurin-i askeriye” (askeri memurlar) ve “erkan-ı askeriye ve erkan-ı mülkiye”

¹ Seyfettin Aslan, “Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 33, (2010), s. 188-212.

² Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990, s. 9.

³ İsmail Doğan, *Sivil Toplum Ondan Bizde De Var*, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2000, s. 20.

⁴ Mete Tuncay, “Sivil Toplum Kuruluşları ile İlgili Kavramlar”, *Tanzimat’tan Günümüze İstanbul’da STK’lar*, (ed. Ahmet N. Yücekök, İlter Turan, Mehmet Ö. Alkan), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. xiii.

deyimlerinde görüldüğü gibi sivil-asker ayrımı yapılmaktadır.⁵

Toplum (society) kelimesinin kullanılışı Fransızcada 12. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Ta ki 16. yüzyılda Batı Avrupa'daki sosyo-ekonomik ve kültürel koşulların etkisiyle sıfat halinde "toplumsal"ın konuşmalarda yaygınlaşması aynı zamanda sosyolojinin çıkış noktasıdır.⁶ "Topluluk" ve "toplum" kavramları, sosyoloji literatüründe kendiliğinden ve iradi olarak örgütlü toplulukları adlandırmada kullanılmaktadır.⁷ Toplumu; bu anlamda genel birtakım özellikleri taşıyan ancak hukuksal olarak düzenlenmemiş, kendiliğinden oluşmuş fonksiyonel ilişkiler ağını yani rol ilişkileri ve kurumlar arasındaki ilişkileri düşünmek daha uygun olur.⁸ Sivil toplum; Batı toplumsal siyasal geleneğinde doğup gelişmiş, devlet-toplum ilişkileri analizinde başvurulan, devlet kontrolünde olmayan sosyal ilişkiler, gönüllü kuruluşlar, kitle iletişim araçları ve toplumsal hareketler alanına atfedilen bir kavramdır.⁹ Sosyolojik olarak kavram, kendiliğinden ve iradi olarak örgütlü toplulukları isimlendirmede kullanılmaktadır.¹⁰ Sivil toplum; toplumsal ihtiyaçların giderildiği, devletten özerk, kendi kendine yeten, devlet ve özel alan arasında aracı bir yapıdır.¹¹ Sivil toplum, merkezi bir gücün ve düzenin dışındaki toplumsal ilişkiler bütününe ifade etmektedir.

Sivil toplum ve Sivil Toplum Kuruluşu (STK) kavramları aynı olmamakla birlikte STK, sivil toplum kavramının somut,

⁵ Mehmet Ö. Alkan, "1856-1945 İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları", *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, (ed. Mehmet Ö. Alkan, İter Turan, Ahmet N. Yücekök), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 84.

⁶ Doğan, *Sivil Toplum Ondan Bizde De Var*, s. 42.

⁷ Ali Yaşar Sarıbay, *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014, s. 169.

⁸ Ioanna Kuçuradı, "Açılış Konuşması", *Düşünen Sivil Toplum: Felsefi Yaklaşımlar-Açılımlar*, (ed. Ali Çakmak), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003, s. 7.

⁹ Gülgün Tosun, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği*, (Doktora Tezi Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 29-30.

¹⁰ Sarıbay, *Sivil Toplum ve İslam*, s. 169.

¹¹ Ali Yaşar Sarıbay, "Türkiye'de Demokrasi ve Sivil Toplum", *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Ankara: Vadi Yayınları, 1997, s. 97.

örgütlenmiş halidir.¹² Devlet ve toplum arasında aracı kurum vazifesi gören STK'lar siyasi, insani, kültürel, ideolojik, etnik ve dinî amaçlı gönüllü birliklerdir. Bu örgütlenmenin gerçekleşmesi için uzmanlaşma, iş bölümü, siyasi katılım gibi belirli şartların yerine gelmesi gerekmektedir. STK'nın sivil toplum kavramında olduğu gibi üzerinde karar kılınmış tek bir tanımı yoktur. Çaha, bunun sebebi olarak düşünürlerin ideallerindeki toplumsal model fikri ve yaşadıkları dönemin sosyal, kültürel özelliklerinin etkisini göstermektedir.¹³ Bu durum kavramın canlılık ve değişkenlik özelliğinden kaynaklanmaktadır.

STK; toplumsal fayda, demokratik gelişme, gönüllük esaslı, kâr amacı gütmeyen devlet dışı yasal çerçevede faaliyet yürüten kurumlar olarak tanımlanmaktadır.¹⁴ Geniş anlamıyla STK'lar, sivil toplum alanında faaliyet gösteren ve yönetimin bir parçası olmayan tüm örgütlenmeleri kapsar. Bu tanımlamada dernekler, vakıflar, özel sektör girişimleri, meslek birlikleri, kooperatifler ve siyasi partiler kamusal bir otorite aracı olmamaları sebebiyle STK olarak kabul edilmektedir. Dar anlamda STK'lar ise gönüllü, bağımsız, kâr amacı gütmeyen ve toplumsal yarar sağlamak gibi ilkelere dayanan; toplumsal ve ekonomik kalkınmayı doğrudan ya da dolaylı yollarla desteklemek amacıyla kurulan örgütlerdir.¹⁵

Sivil toplum kavramının Türkiye'de kullanılmasının sosyalist rejimlerin yıkılma süreciyle beraber artışı söz konusudur. Bu süreçte Türkiye'de devletin toplumsal hayattaki yeri, farklı siyasi akımlar tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Sivil toplum tam da böyle bir ortamda devlet gücü karşısında koruyucu bir mekanizma olarak keşfedilmiştir. Demokrasinin gelişmesi ve sivil toplum arasında kurulan bağ sebebiyle ana siyasi akımların birçoğu sivil toplumu

¹² Ömer Çaha, *Sivil Toplum Sivil Topluma Karşı*, İstanbul: Mana Yayınları, 2017, s. 55.

¹³ Ömer Çaha, "Sivil Toplum Üzerine", *Sivil Toplum ve Demokrasi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005, s. 15.

¹⁴ Ozan Erözden, "STK'lar ve Hukuki Talepleri Üzerine Notlar," *Merhaba Sivil Toplum*, (ed. Taciser Ulaş), Helsinki Yurttaşlar Derneği, 1997, s. 13.

¹⁵ İbrahim Yıldırım, *Demokrasi, Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2004, s. 51-59.

savunmaya başlamışlardır.¹⁶ Kavramın ideolojik bir bakışla sağ ve sol aydınların gelecekteki ideal toplum projelerine denk, taktiksel bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. Sivil toplum, mevcut toplumsal, siyasal yapıyı anlamaktan çok olması umut edilen toplum projesi olarak göze çarpmaktadır. 1980 sonrası devletçi ekonomik bakış açısının yerine serbest piyasa eksenli ekonomik yönelim öne çıkmıştır. Bu politika değişiklikleri, devletin işleyişi ile birlikte devlet-toplum ilişkilerinde sosyal grupların lehine dönüşümlere neden olmuştur.¹⁷

2. Sivil Toplum ve Din Eğitimi

STK'lar; sağlık, eğitim, araştırma, çevre ve sosyal hizmet alanlarında faaliyet göstermektedir. STK'ların bazıları içsel faaliyetleri amaç edinip üyelerinin yaşam standartlarını yükseltmek ve haklarını savunmak gibi üyelere dönük çalışmalar yürütmektedir. Bir kısmı ise üye hizmetleri yanında geniş kitleleri bilinçlendirmek gibi dışa dönük etkinlikler amaçladıkları görülmektedir. Ülkeler arasında tarihi, kültürel ve politik farklılıklar nedeniyle STK'ların yoğunlaştığı alanlar farklı olabilmektedir. Örneğin; İngiltere ve Japonya'da eğitim, ABD ve Almanya'da sağlık, Fransa ve İtalya'da sosyal ve insani hizmetler alanları öne çıkmaktadır. STK'lar; savaş, terör, yoksulluk, göç, iklim değişikliği ve sanayileşmenin getirdiği kirlilik problemi gibi alanlarda çözüm üretmek başta olmak üzere küresel ölçekteki sorunlardan etkilenen mültecilerin, çocukların, kadınların, azınlıkların, yerlilerin, haklarının tanımlanması ve savunulması noktasında etkin rol almaktadır. Örneğin; İnsan Hakları Fizikçileri (PHR Physicians for Human Rights) savaş suçlarına yönelik delil toplamakta, Greenpeace Örgütü GDO konusunda uyarılarda bulunmakta, Sınır Tanımayan Doktorlar Örgütü (MSF- Médecins Sans Frontières) salgın hastalıklar ve ilaç politikalarına yönelik projeler geliştirmektedir.

Cumhuriyet Dönemi ile birlikte toplum-devlet arasında din, eğitim gibi konularda meydana gelen farklılaşmalar, günümüze

¹⁶ Sarıbay, *Sivil Toplum ve İslam*, s. 167.

¹⁷ Ömer Çaha, *Sivil Toplum ve Devlet*, Ankara: Orion, 2016, s. 74-75.

kadar yaşanan toplumsal ve siyasal gerilimlerin zeminini oluşturmaktadır. Bu durumun eğitime ve din eğitimine yansımaları, belirli bir dönem dindar halkın devletin eğitim faaliyetlerine şüpheyle bakmasına hatta uzak durmasına sebep olmuştur. Türkiye’de STK’lar ve dini kurumlar arasında gelişim ve dönüşüm seyri açısından ciddi benzerlikler olduğu söylenebilir. Tek parti iktidarı döneminde sivil faaliyetler yasaklanmış ve dini kurumlar kapatılmıştır. Sosyal hayatta görünürlüklerini yitirmişlerdir. DP iktidarı döneminde dernekleşme faaliyetleri artmış, imam hatip okulları açılmış ve dini alanda yasaklar kaldırılmıştır. Bu durumun bir göstergesi olarak 1946-1968 yılları arasındaki açılan imam hatip okulları ve İHL dernek sayıları birbirine çok yakın seyretmektedir.¹⁸ Liberal politikaların etkisiyle STK’lar dini alanda faaliyetler yürütmeye başlamışlardır.

Sivil toplum kuruluşları, imam hatip okulu öğrencilerinin bina, arsa, pansiyon ve burs gibi ihtiyaçlarını gidermişlerdir. 1951-1970 yıllarında imam hatip okullarına devlet bütçesinden 13.272.927 TL aktarılmıştır. Aynı dönemde STK’ların imam hatip okullarına 87.000.000 TL aktardığı ifade edilmektedir. Bu durum Türk halkının imam hatip okullarına olan desteğini ve muhabbetini göstermesi açısından son derece önemlidir. Sivil toplum faaliyetlerinin bir katkısı da imam hatip okulu etrafında birleşen Müslüman toplumun tek parti iktidarı döneminde devlet karşısında kaybettiği konumunu kazanmasında ve yeni bir toplumsal kimliğin inşasında etkili olmuştur. Toplumun bu okullar etrafında birleşip bütünleşmesi sağlanmıştır. Bu sürecin özellikle muhafazakâr kesimin sivilleşmesi ve modernleşmesinde katkısı büyük olmuştur.¹⁹ Bir bakıma halkın imam hatip okullarına olan yoğun ilgisi bu okulların sivil yanına atıfta bulunmaktadır.²⁰ Türk halkının inşa aşamasından sonra imam

¹⁸ Faruk Özcan, “Ülkemizde Din Öğretimi Alanında Yaşanan Süreç ve Eteklerdeki Taşları Dökmek”, *4+4+4 İmam Hatip Tüm Tartışmaların Odağı Okul Din Öğretiminde Toplumsal Uzlaşma*, İstanbul: Toplumsal Yayıncılık, 2012, s. 87-88.

¹⁹ Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, 2005: İletişim Yayınları, 2005, s. 200.

²⁰ İsmail Kara, “İmam Hatipleri Yeniden Tartışmak”, *İmam Hatip Liselerinde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul: DEM Yayınları, 2005, s. 40.

hatipleri desteklemeleri, kısmi bir “devlet-millet kaynaşması” olarak değerlendirilmektedir. Diğer bir ifadeyle MEB’e bağlı diğer okul türlerine yönelimin olmaması, halkın imam hatip dışındaki okul türlerine yabancılaştığı ve ayrıştığı yorumlarına neden olmaktadır. Türk halkının imam hatiplere verdiği desteğin tam bir “devlet-millet bütünleşmesi” sayılabilmesi okul ayrımının yapılmamış olması gerekmektedir. Dolayısıyla halkın bireysel sorumluluk alıp imam hatipler etrafında kenetlenmesi, kısmi bir “devlet-millet kaynaşması” ya da “devlet-millet ayrışması” olarak da değerlendirilebilir.²¹

STK’lar; yenilikçi, esnek yapılarıyla program tasarlama ve uygulamada devlet kurumlarına kıyaslandığında karşılaştırmalı bir üstünlüğü söz konusudur. STK’ların mali ve idari olarak diğer bir üstünlüğü hem hizmetlerin sunumunda hem de yönetimde gönüllülerden faydalanması sebebiyle giderleri azaltmasıdır. Ayrıca STK’ların başkalarına yardım etme misyonu ve taahhütlerinin gönüllülük esasına dayanması verimli bir ekip çalışmasını getirmektedir.²² STK’ların din eğitimi alanında destekleyici veya alternatif çalışmalar yapmasının birçok sebebi bulunmaktadır. STK’ların din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerine yönelmesinin ilk sebebi olarak eğitim sistemi içinde verilen din eğitiminin süre, ders içerikleri olarak yetersiz görülmesidir. STK’ları öne çıkaran diğer ikinci bir husus, 2012 öncesine kadar örgün ve yaygın eğitimde zorunlu ve sınırlı bir alana hapsedilen din eğitiminin teorik yanının ağır basması, bununla birlikte STK’ların din eğitimini pratiğe dökebilme imkânının olmasıdır. Üçüncü olarak, toplumsal ve siyasal hayatta yaşanan gelişmeler neticesinde kadın, genç, çocuk, yetişkinlerin eğitimi öncelikli konuları. Devlet kurumlarında örgün eğitimin içinde değerlendirilen zorunlu DKAB dersi ve sadece camilerde yürütülen yaygın din eğitimi, maalesef halkın ilgi ve ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmasıdır. STK’lar, mevcut ihtiyacı görmüş ve talebi gidermek için

²¹ Faruk Özcan, *Sosyo-İdeolojik ve Sembolik Yönüyle Türkiye’de Örgün Din Eğitimi: İmam Hatip Liseleri Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 46-47.

²² Tim Owen, “NGO - Government Partnerships”, *Journal of International Migration and Integration*, Cilt 1, Sayı 1, (2000), s. 132.

bu alanlara yönelik faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Postmodern süreç açısından değerlendirildiğinde ise devlet eliyle yürütülen eğitimin tek tipleştirici olması, diğer yandan STK'ların çeşitliliği, çok sesliliği sağladığı ve beslediği düşüncesidir. STK'ların din eğitimi çalışmalarına yönelmesi, postmodernizmin özneliği teşvik etmesi ve insanın çeşitliliğe olan yönelimi ile açıklanabilir. 28 Şubat sonrası Türkiye'de din eğitimi açısından bakıldığında sekiz yıllık kesintisiz eğitim, zorunlu DKAB dersi, seçmeli dersler, isteğe bağlı din eğitimi, İHL etrafındaki tartışmalar, hafızlık, yüksek din öğretimi gibi konuların STK'lar tarafından işlendiği görülmektedir.

Türk halkı, 1997 yılında 28 Şubat Postmodern Darbesi ile yüzleşmek durumunda kalmıştır. Din eğitimi ve kurumları, sekiz yıllık kesintisiz eğitim yasası sebebiyle öğrencilerini büyük oranda kaybetmiştir. İHL, İlahiyat Fakültesi ve Kuran Kursu gibi din eğitimi kurumları öğrenci bulamaz hale gelmiştir. Resmi kurum ve kuruluşlarda yer bulamayan halkın din eğitimi talebi, bu dönem ile birlikte büyük ölçüde STK'lar desteğiyle yürütülmüştür.

Türkiye'de sivil toplum alanında yapılan araştırmaların siyaset, sosyoloji, iletişim gibi alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Eğitim alanı genelinde; Türk eğitim sisteminde sivil toplumun konumu, işlevi, katkısı, amaçları ve görüşlerini konu edinen çalışmalar da mevcuttur.²³ Sayıca az da olsa sivil toplum ve din konusu

²³ İlgili çalışmalar için bakınız: Yaltı, A., (2003), STK'ların Eğitime Katkısı, (Yüksek Lisans Tezi) Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul Çankaya, İ., (2005) Sivil Toplum Örgütlerinin Eğitim Amaçlı Faaliyetleri (Elazığ İli Sendika Örneği), (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ; Çakır, M.,(2006), STK'lar İle Eğitim Kurumları İlişkisi, (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale; Karataş, İ.H., (2008), Türk Eğitim Sisteminde STK'lar: Konumları ve İşlevleri (Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul; Şirin, H., (2008). Eğitimi Siyasal İşlevleri ve Türkiye'deki Sivil Toplum Örgütlerinin Bu İşlevlere İlişkin Görüşlerinin Analizi, (Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara; Eraslan, L. (2008). "Türkiye'de Sivil Toplum Sorunsalı ve Eğitim Alanında Faaliyet Gösteren STK'ların Değerlendirilmesi: Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, Türkiye Eğitim Gönülleri Vakfı, Türk-Eğitim-Sen Örneği", (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.; Arıcan S., (2019) Türkiye'deki STK'ların Örgün Din Eğitimine Yaklaşımları (Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

başlığında yapılan çalışmaların olduğunu belirtmekte fayda vardır.²⁴ Ayrıca din eğitimi sahasında sivil toplum ve STK'lar ilişkisi bağlamında yapılan bir doktora, bir de yüksek lisans çalışması tespit edilmiştir.²⁵ Araştırma sonucu elde edilen bulguların din eğitimi bilimine, eğitimcilere ve bu alanda faaliyet yürüten kuruluşlara katkısı olacağı düşünülmektedir. Mesleki din öğretimi alanında gerçekleştirilen uygulamaların sivil bakış açıları tarafından değerlendirilmesi, eğitim politikalarının belirlenmesi ve kararlaştırılması süreçlerinde belge niteliği taşımaktadır.

Araştırmanın örneklemini oluşturacak STK'lar; 1- Türkiye İmam Hatipliler Vakfı (TİMAV), 2- ÖNDER İmam Hatipliler Derneği (ÖNDER), 3- Ensar Vakfı, 4- Türk Eğitim Derneği (TED), 5- Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), 6- Eğitim Reformu Girişimi (ERG) olarak belirlenmiştir. Yukarıda bilgileri verilen STK'lar belirlenirken; çalışma evrenini yansıtmaması, amaç, misyon ve faaliyet çeşitliliği itibarıyla araştırmanın geçerlilik ve güvenilirliğini desteklemesi hedeflenmiştir.

3. İmam Hatip Liselerinde Program Çeşitliliği

Türkiye'de 28 Şubat Darbesinin toplumsal, siyasal ve insan hakları alanlarında yıkıcı etkileri olmuştur. Bu zor yılların ardından 2002 sonrası AK Parti hükümetleri döneminde AB'ye üyelik süreçlerinin etkisiyle devlet kurumlarında reformlar gerçekleştirilmiştir. Milli eğitim sisteminde yapısal ve kurumsal değişiklikler meydana gelmiştir. Din eğitimi ve öğretimi açısından ihtiyaçlar doğrultusunda güncellenen öğretim programları, seçmeli din derslerinin okul programlarında yer alması ve İHL okullarındaki program

²⁴ Ay, E., (2009), Sivil Toplum Düşüncesinin Gelişimi ve Din, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul; Gülsoy, K., (2019), Türkiye'deki İnanç Temelli STK'lar: İlim Yayıncılık Cemiyeti ve Hakyol Vakfı Örneği, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul; Söğüt, S., (2019), Türk Tarzı Bir STK Olarak Cami Yaptırma ve Yaşatma Dernekleri, (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

²⁵ Türkmen, M., (2019), Avusturya Türk STK'larında İslam Din Eğitimi (Vienna İslam Federasyonu Örneği), (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale; Arıcan S., (2019) Türkiye'deki STK'ların Örgün Din Eğitimi Yaklaşımları (Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

çeşitliliği göze çarpmaktadır.

MEB tarafından, 1 Eylül 2016 tarihinde 29818 sayılı Özel Program ve Proje Uygulayan Eğitim Kurumları Yönetmeliği yayımlanmıştır. Bu tarihe kadar İHL’de klasik ve Anadolu İHL programı uygulanmıştır. 2016-2017 eğitim öğretim yılı itibariyle 34 Anadolu imam hatip lisesinde Fen ve Sosyal Bilimler ve Klasik Sanatlar ve Müzik Projesi başlatılmıştır. Proje kapsamına alınan okulların büyük bir bölümünde başlangıçta İngilizce ve Arapça daha sonra İspanyolca, Rusça, Fransızca, Farsça, Japonca, Almanca, İtalyanca, Çince hazırlık sınıfları oluşturulmuştur. Program çeşitliliği ile genel ortaöğretimdeki yapıyla uyumlu bir şekilde öğrencilerin fen bilimleri, sosyal bilimler, ilahiyat, hafızlık, yabancı dil, sanat veya spor alanlarında kendilerini geliştirmeleri ve bir üst öğrenime hazırlanmaları amaçlanmaktadır.²⁶ DÖGM bünyesinde;

1. İmam Hatip Ortaokulları (İHO)
2. Anadolu İmam Hatip Liseleri (AİHL)
3. Bünyesinde İHO Bulunan AİHL (AİHL+İHO) Proje Okulları
4. Program Okulları
5. Dil Projesi Hazırlık Sınıfı Uygulayan AİHL
6. Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Projesi/Programı İHO
7. Hafızların Eğitim Gördüğü AİHL (Hafızlık Pekiştirme)
8. Güzel Sanatlar, Mûsikî ve Spor Programı Uygulayan AİHL
9. Uluslararası Anadolu İmam Hatip Liseleri
10. Pansiyonu Bulunan İmam Hatip Ortaokulları
11. Pansiyonu Bulunan Anadolu İmam Hatip Liseleri yer almaktadır.²⁷

DÖGM, Anadolu İmam Hatip Liselerinde Program Çeşitliliği kitapçığı hazırlamıştır. Programların genel amaçları, proje kapsamında planlanan faaliyetler ve projenin tanıtımı yapılmıştır. Merkezi sınav sistemi ile öğrenci alacak olan bu okulların puan

²⁶ MEB, “Anadolu İmam Hatip Liseleri ve İmam Hatip Ortaokulları Vizyon Belgesi”, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2017, s. 14.

²⁷ http://dogm.meb.gov.tr/bilgisistemi/okul_listesi (13.10.2022).

üstünlüğü sınırlı bir kontenjan planlandığı görülmektedir. Proje İHL'lerde mevcut derslerin yanı sıra program çeşitliliğine göre fen, sosyal bilimler ya da klasik sanatlar ve musiki ağırlıklı bir ders programı öngörülmektedir. Kitapçıkta projenin amacının öğrencilerin ilgi ve yetenekleri doğrultusunda daha donanımlı, özgüvenleri yüksek, kendi medeniyet değerlerinin farkında olarak yetişmelerine ve bu bilinçle sosyal, fen bilimleri ve sanat alanlarında yükseköğretime devam etmeleri ifadelerine yer verilmiştir.²⁸

4. Bulgular

TED, TİMAV, ERG, TESEV, ÖNDER ve Ensar Vakfı İHL program çeşitliliği ile ilgili olarak raporlarına yer veren sivil toplum kuruluşlarıdır. STK'lar, mevcut imam hatip programının güncel eğitim yaklaşımları ve ihtiyaçlar çerçevesinde taleplere uygun bir şekilde çeşitlendirilmesini raporlarında yer vermişlerdir. STK'lar, İmam Hatip Liselerinde program çeşitliliğinin artırılması çalışmalarının yanı sıra kalitenin de artırılması gerektiğini düşünmektedirler.

2012 yılı sonrasında imam hatiplerin önündeki katı engel, başörtüsü yasağı gibi problem alanlarının çözüme kavuşması, İHL öğrenci sayısını artırmıştır. 2010 yılı "İmam Hatip Liselerinde Kalite İçin Öneriler" adlı çalışmasında ÖNDER, İHL öğretim programında öğrencilerin değişik alanlara geçişlerini sağlayacak bir sistemin kurgulanmasını daha öncesinde gündeme getirmiştir.²⁹ "İmam Hatiplere Bakış 2017" araştırmasında ÖNDER, Okulların niteliği ve öğrenci becerilerini geliştirme amacına yönelik planlanan İHL program çeşitliliği çalışmasının hayata geçirilmesi ile imam hatiplerin yalnızca 'din eğitimi veren okullar' sebebiyle tercih edildiği ön kabulü yıkılmıştır. Böylece imam hatip liselerinin sanat, spor, fen ve sosyal bilimler alanlarında iddialı oldukları görülecektir.³⁰ "2016 Eğitim Değerlendirme Raporu" çalışmasında TED, planlanan çalışmaların iyi bir şekilde yönetilmesi halinde okullar arası bilgi ve

²⁸ "Anadolu İmam Hatip Liselerinde Program Çeşitliliği", Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2016.

²⁹ Komisyon, "İmam Hatip Liselerinde Kalite İçin Öneriler", ÖNDER, 2010, s. 1.

³⁰ "İmam Hatiplere Bakış 2017", İmam Hatiplere Bakış Araştırması İstanbul: Önder, 2018, s. 26-31.

beceriye dayalı eşitsizliklerin giderilmesine katkı sağlayacağı görüşündedir.³¹

Gazetelerde İmam Hatiplere Bakış 2018 ve 2019 ÖNDER raporlarında imam hatiplerdeki program çeşitliliği çalışmalarının başında “İmam hatipler 6 koldan saracak” şeklinde haber yapıldığı yer almaktadır. Fen ve sosyal, sanat, dil, uluslararası, spor ve hafız öğrencilere yönelik mevcut okulların 2019 yılında sanki yeni açılacakmış gibi gösterilmesine dikkat çekilmektedir. İmam hatip liselerinde fen ve sosyal bilim alanlarında ve diğer alanlarda elde edilen başarıların medya tarafından görülmediği gibi imam hatipler söz konusu olduğunda aksayan yönlerin haber yapıldığı ifade edilmektedir. Örneğin imam hatiplerin başarısını artırmak ve öğrencilerin akademik seviyesini güçlendirmek için akademisyenlerin de olduğu Akademik Danışma Kurulları oluşturulmuştur. Bu gelişmeyi Birgün gazetesi “MEB başarısızlığı resmen kabul etti” başlığıyla vermiştir.³² ÖNDER’e göre, basın yayın organlarında “İmam hatip okullarında hep olumsuzluk, hep başarısızlık, hep bir sıkıntı var” şeklinde psikolojik alt metin barındıran haberler, ideolojik bakış açısıyla öznel bir şekilde kaleme alınmaktadır. İmam hatip liselerinin genel eğitim sisteminin bir parçası olduğu, eğitim sistemindeki olumsuzluklardan kendine düşen kısmından etkilendiği ve eğitim sisteminin ortalamasının bu okullara da yansıdığı göz ardı edildiği görülmektedir. Haberlere hâkim olan üslubun, bu okullardaki başarı ve olumlu gelişmelerin görmezden gelinmesi, bunun bir tür alışkanlık halinde devam etmesinin üzücü olduğu değerlendirilmektedir.³³

MEB tarafından 10 Nisan 2018 tarihinde Sınavla Öğrenci Alacak Ortaöğretim Kurumlarına İlişkin Merkezi Sınav Başvuru ve Uygulama Kılavuzu yayımlanmıştır. Buna göre sınavla öğrenci alacak Anadolu Lisesi türlerinin tamamı ve Anadolu imam hatip liseleri,

³¹ Çiğdem Apaydın, Sabiha Sunar, Derya Şahin İpek (thk.), “2016 Eğitim Değerlendirme Raporu”, Değerlendirme Dizisi 3 Ankara: TED, 2016, s. 190.

³² “Gazetelerde İmam Hatiplere Bakış 2019”, İstanbul: ÖNDER, 2020, s. 33-39; “Gazetelerde İmam Hatiplere Bakış 2018”, İmam Hatiplere Bakış Araştırması İstanbul: Önder, 2018, s. 68-73.

³³ “Gazetelerde İmam Hatiplere Bakış 2019”, s. 97.

proje okuluna dönüştürülmüştür. Böylece 163 olan proje okulu sayısı, 2018-2019 eğitim öğretim yılında 1.374 olmuştur.³⁴ Bu uygulama ile proje okulları, merkezi sınavla öğrenci alan okulları kapsamaktadır.

2018 Eğitim Değerlendirme Raporu'nda TED, proje okulları uygulamasına iki noktada eleştiri yapılmaktadır. Bunlardan birincisi öğretmen ve yöneticilerin görev süresi ve atamalarına ilişkindir. Bakan Olur'u ile atama yapılmasının nesnellik ve liyakat temelli bir değerlendirme olmadığı, proje okullarının hedeflerinin esas alınması gerektiği vurgulanmaktadır. İkinci eleştiri, proje okullarının öğrenci alımlarına yöneliktir. Proje okulu hedeflerinde Millî Eğitim Bakanlığı 2019-2023 Stratejik Planı'nda "ortaöğretim, değişen dünyanın gerektirdiği becerileri sağlayan ve değişimin aktörü olacak öğrenciler yetiştiren bir yapıya kavuşturulacaktır." denilmektedir. Proje okulu şartları ile uyumlu, öğrencilere yönelik eğitim öğretim uygulamaları ve çeşitli kuruluşlarla iş birliği anlaşmaları açıkça ortaya konulması gerekir. Sadece merkezi sınav yöntemiyle öğrenci kabul etmek okulların değil, öğrencilerin başarılarını ortaya koymaktadır.³⁵

"Gazetelerde İmam Hatiplere Bakış 2020" raporunda ÖNDER'e göre, program çeşitliliğine gidilmesi ve proje okulların açılmasından sonra imam hatip liseleri eğitim kalitesini gün be gün ispat etmektedir. Öğrenciler, hem sınavlarda hem de çeşitli yarışmalarda derece elde etmektedir. Bunda en önemli etken imam hatip liselelerinde, her gencin ilgi ve yeteneklerine göre tercih edeceği fen ve sosyal bilimler, dil, hafızlık, teknoloji, güzel sanatlar ve musiki, spor, uluslararası, ilahiyat alanlarında eğitim veriliyor olmasıdır.³⁶ "İmam Hatiplerde Mesleki Müfredat ve Program Çeşitliliği Çalıştayı Çözüm Önerileri" raporunda TIMAV, proje kapsamına alınacak okulların tespiti aşamasında objektif kriterler doğrultusunda iyi bir fizibilite çalışması yapılmasını, bölgedeki öğretmen ve öğrenci

³⁴ MEB, "Ortaöğretim e-Bülten", Milli Eğitim Bakanlığı, 2018, s. 21.

³⁵ Emin Karip, "2018 Eğitim Değerlendirme Raporu", Değerlendirme Dizisi 5 Ankara: TED, 2019, s. 160-62.

³⁶ "Gazetelerde İmam Hatiplere Bakış 2020", İstanbul: ÖNDER, 2021, s. 81.

yeterliliğinin incelenmesini istemektedir. Aynı bölgede veya çevre illerde proje okulları açılırken siyasi baskı ve bürokratik girişimlere izin verilmemelidir. Proje ve normal okul binaları aynı çatı altında eğitime devam etmemelidir. Bu okullarda görev yapacak başarılı öğretmenlere yönelik teşvik edici ek ders düzenlemesi, ödül vb. düzenlemeler yapılmalıdır.³⁷

MEB'in eğitim politikalarındaki değişim doğrultusunda orta-öğretim sisteminde yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Ortaöğretim, Ortaöğretim Genel Müdürlüğü ve Mesleki Teknik Ortaöğretim Genel Müdürlüğü altında mesleki teknik ortaöğretim ikiye ayrılmıştır. 79 olan okul çeşidi 15'e düşürülmüştür. Okul çeşitliliğini azaltacak bunun yerine program çeşitliliğini arttırmayı esas alan bir sistem kurgulanmıştır. Yeni sistemle öğrencilerin seçme şanslarını genişletmek ve hizmetin verimli bir şekilde sunulması amaçlanmıştır.³⁸

ERG tarafından hazırlanan 2010 yılı Eğitim İzleme Raporu'nda, ortaöğretimde kurgulanan yeni sistem sonrası, genel liselerin ağırlığını meslek liseleri ve imam hatip liselerinin aldığı belirtilmektedir.³⁹ Bunun yanında İHL öğrenci sayısındaki düzenli artış devam etmektedir. ERG "2012 yılı Eğitim İzleme Raporu"nda imam hatiplere rağbet, cinsiyet açısından incelendiğinde kız öğrencilerin sayısının daha belirgin olduğu belirtilmektedir.⁴⁰

MEB İmam Hatip Liseleri Yönetmeliği madde 6'da; "İmam hatip liselerinin amacı, öğrencilerin (...) ilgi, istek, yetenek ve başarılarına göre hem mesleğe hem de yükseköğretim programlarına hazırlanmalarını (...) sağlamaktır." ifadeleri yer almaktadır.⁴¹ Bu düzenleme ile imam hatip liseleri, hem meslek lisesi hem de akademik lise özelliğini aynı anda bünyesinde taşımaktadır. 2010 ERG raporuna

³⁷ TİMAV, "İmam Hatiplerde Mesleki Müfredat ve Program Çeşitliliği Çalıştayı Çözüm Önerileri", Din Öğretiminde Kalite Çalıştayı 3 Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı, 2017, s. 23.

³⁸ MEB, "Milli Eğitim Bakanlığı 2010-2014 Stratejik Plan", Milli Eğitim Bakanlığı, 2009, s. 31.

³⁹ ERG, "Eğitim İzleme Raporu 2010", İstanbul: ERG, 2011, s. 32; ERG, "Eğitim İzleme Raporu 2011", ERG, 2012, s. 32.

⁴⁰ ERG, "Eğitim İzleme Raporu 2012", İstanbul: ERG, 2012, s. 24.

⁴¹ MEB, "Milli Eğitim Bakanlığı İmam-Hatip Liseleri Yönetmeliği", (2009).

göre, bu yeni yapılanma ile imam hatiplerini meslek liselerine yönelik katsayı uygulamalarından muaf tutmak için bir ara form olarak tasarlandığı iddia edilmektedir.⁴² ERG, ortaöğretim sisteminde imam hatip liselerinin ağırlığının artmasında katsayı uygulamasının kaldırılması ve 2009’da yayımlanan yönetmelikte imam hatiplerin “hem üst öğrenim programlarına hem de mesleğe hazırlayan okullar” olarak genel ortaöğretim ve mesleki ve teknik ortaöğretim arasında bir yere konumlandırılmasının etkili olduğunu değerlendirmektedir.⁴³

TED raporunda, imam hatiplerin amaç ve işlevlerinin yeniden ele alınması, okulların niteliğinin artırılması üzerinde durulması beklenmektedir. İmam hatiplerin mevcut öğrenci sayılarının değerlendirilmesi, okul kapasitelerinin etkin ve verimli kullanımı için tedbirler alınması istenmektedir.⁴⁴ 2017 yılı Ensar Vakfı araştırmasında öğretmenlerin İHL’lerin yapısı ve programlarına ilişkin görüşlerini ortaya koyma amaçlı “İmam hatip liselerinde din görevlisi olmak isteyen öğrenciler için ayrı mesleki alan programı uygulanmalı mıdır?” sorusu sorulmuştur. Öğretmenlerin cevap olarak %85,6’sı evet, %6,2’si hayır ve %8,2’si ise oranında “kararsız” görüş bildirdiği görülmektedir. Öğretmenler, büyük oranda İHL’de din görevlisi yetiştirme amacıyla ayrı bir mesleki program açılmasını istemektedir.⁴⁵ TİMAV raporunda öğrenciler açısından durum pek farklı değildir. Özellikle mesleki alanda ilerlemek istemeyen ve farklı yükseköğrenim fakültelerini hedefleyen İHL öğrencileri, İHL müfredatının ağır olduğu, meslek derslerinin üniversiteye yerleşmede engel olduğu kanaatini taşımaktadır.⁴⁶

İHL’de gerçekleştirilen program çeşitliliği çerçevesinde din hizmetleri alanına yönelmek isteyen öğrenciler için farklı programlar

⁴² ERG, “EİR 2010”, s. 85.

⁴³ ERG, “Eğitim İzleme Raporu 2009”, ERG, 2010, s. 72.

⁴⁴ Karip, “2018 Değerlendirme”, s. 213.

⁴⁵ İbrahim Aşlamacı, “Öğrenci ve Öğretmenlerine Göre İmam-Hatip Liseleri: Profiller, Algılar, Memnuniyet, Aidiyet”, Araştırma, İmam Hatip Araştırmaları Projesi İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2017, s. 90.

⁴⁶ TİMAV, “Konya İmam Hatip Liseleri Öğrenci Çalıştayı Sonuç Raporu”, Türkiye İmam Hatipliler Vakfı, 2015, s. 7.

talep edilmektedir. Ensar Vakfı araştırmasında öğrencilerin yönelimlerine uygun olarak, müfredatta ilahiyat veya farklı şubelerin ve bu doğrultuda eğitici kadrosunun oluşturulması istenmektedir. Amaca uygun program ve uygulama gerçekleştirilmediğinde veya tek bir programla birlikte sürdürmeye çalışmak, imam hatiplerin niteliğini olumsuz yönde etkilediği ifade edilmektedir.⁴⁷ TİMAV raporunda imam hatiplerde hangi program uygulanırsa uygulansın önemli olan öğrencilerin ilgilerine yönelik bir alanda donanımlı bir şekilde mezun olmaları hedeflenmelidir.⁴⁸

2007 yılı TESEV raporunda mevcut İHL programının din görevlisi yetiştirme konusunda yetersiz kaldığı, din eğitimi talebi noktasında ise meslek derslerinin ağır olduğu ifade edilmektedir. İHL program çeşitliliğine katkı sağlayacak sanat, sağlık, endüstri gibi değişik alanlarda dini bilimler ağırlıklı proje İHL ya da “Çok Programlı Din ve Kültür Lisesi” açılması önerilmektedir. Program esnekliği ve çoğulculuk temelinde ele alınan bu tasarıya göre imam hatiplerde dini öğrenim ve kültür dersleri ağırlıklı iki program gerçekleştirir. Dini öğrenim bölümü kontenjana tabi olarak bir meslek lisesi statüsündedir. İkinci bölüm din eğitimi ağırlıklı normal lise statüsündedir. Programlar arası geçişkenliğin mümkün olduğu bu yapı ile farklı inanç ve dini grupların öğretime konu edilmesi hedeflenmektedir. Böylece toplumun imam hatiplere yönelimine sebep dini, ahlaki ortamın varlığı korunmuş olacaktır. Ayrıca kızların okullarına olumlu etkisi devam edecektir.⁴⁹

TİMAV raporlarında fen bilimleri ya da sosyal bilimler ağırlıklı İHL’lerde kültür dersleri fen ya da sosyal bilimler ayarında verilmeli, meslek derslerinin yoğunluğu azaltılmalıdır.⁵⁰ İlahiyat fakültesini düşünmeyen öğrenciler için ayrı bir sınıf açılmalı, burada meslek derslerinin yoğunluğu azaltılmalıdır.⁵¹ Proje imam hatip

⁴⁷ Aşlamacı, “Öğrenci ve Öğretmenlerine Göre İHL”, s. 138.

⁴⁸ TİMAV, “İmam Hatiplerde Mesleki Müfredat”, s. 22.

⁴⁹ İrfan Bozan, *Devlet İle Toplum Arasında: Bir Okul: İmam Hatip Liseleri... ; Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul: TESEV Yayınları, 2007, s. 46; TİMAV, “İmam Hatiplerde Mesleki Müfredat”, s. 22.

⁵⁰ TİMAV, “İmam Hatiplerde Mesleki Müfredat”, s. 21.

⁵¹ TİMAV, “Konya İmam Hatip Liseleri Öğrenci Çalıştayı”, s. 12.

liselerinde iyi derecede yabancı dil eğitimi verilmesi, öğretmenlerin seçimle atanması İHL'lerin tercih edilmesinde ve bu okulların niteliğinin artmasında önemli rol oynamaktadır.⁵²

MEB ortaöğretim kurumlarında kademeli olarak uygulanacak olan “Ortaöğretim Tasarımı” programını 2019 tarihinde kamuoyuna duyurmuştur. Eğitimle ilgili yapısal değişikliklerin kurgulandığı çalışma; genel ortaöğretim kurumları çerçevesinde ele alınması, farklı okul türlerinin dikkate alınmaması, ilkokul, ortaokul ve üniversite bütünlüğünün hesaba katılmadığı gerekçeleriyle eleştirilmektedir.

2019 yılı Ensar Vakfı Ortaöğretim Tasarımı Üzerine Değerlendirmeler çalışmasında, Anadolu lise programlarının merkeze alınıp mesleki teknik, güzel sanatlar ve İHL program yapılarının yok sayıldığı iddia edilmektedir. İHL program çeşitliliğinin yeni oturmaya başladığı bir süreçte imam hatip meslek derslerinin azaltılmasının bu okulları genel liseye yaklaştıracak ve bu okulların mesleki yönünü zayıflatacaktır. İmam hatiplerde kültür derslerinden feragat edilmesi halinde “hem mesleğe hem de yükseköğrenime öğrenci hazırlama” işlevinin yitirileceği, ders saatlerinin çoğaltılması durumunda ise bu okulların tercih edilmeyeceği endişesi dile getirilmektedir. Sistemin bu haliyle imam hatiplileri, üniversiteye girişte dezavantajlı bir konuma doğru zorladığı dile getirilmektedir.⁵³

2016 yılında Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliğinde Anadolu imam hatip liselerine ilişkin bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda hafızlık eğitimini tamamlamış öğrencilere Hafızlık Programı olan okullarda öğrenim imkânı verilmiştir. Hafızlığını tamamlayan öğrenciler, ortaöğretim yerleştirme sınavına girmeden Anadolu imam hatip liselerine yerleşebileceklerdir. MEB 25 Haziran 2015 tarihinde yayımlanan Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliği'nde bazı değişiklikler yapılmıştır. Yeni düzenlemeye göre, yönetmelikte İHO ve ortaokula kayıtlı veya devam eden

⁵² TİMAV, “İmam Hatip Liseleri Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, Din Öğretiminde Kalite Çalışmaları 2 Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı, 2015, s. 6.

⁵³ Ensar Vakfı, “Ortaöğretim Tasarımı Üzerine Değerlendirmeler”, İstanbul: Ensar Vakfı, 2019.

hafızlık öğrencileri, devam etmedikleri derslerden alan öğretmenlerinden oluşturulacak bir komisyon marifetiyle sınava alınacak ve başarılı olmaları halinde bir üst sınıfa geçebilecektir. 28 Ekim 2016 tarihinde MEB Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliğinde Değişiklik yapılmıştır. Değişiklik DİB tarafından Hafızlık Belgesi verilmiş, yerleştirme puanı bulunmayan veya yerleşemeyen hafız öğrencileri kapsamaktadır. Hafız öğrencilere, ortaöğretime geçiş sınavına girmeden Hafızlık Programı olan Anadolu imam hatip liselerine yerleşme hakkı tanınmıştır.⁵⁴

ÖNDER, hafız öğrencilere yönelik yapılan bu düzenlemelerin gazete manşetlerinde “Öğrenciler okullardan uzaklaşacak”, “Diyaret personeli okullara girecek” şeklinde olumsuz bir şekilde ele alındığını, yapılan düzenlemelerin eğitime darbe olarak yorumlandığına yer vermektedir.⁵⁵ Haberlerde imam hatip liselerinde sadece hafızlık yapılmış, müfredatta diğer derslere yer verilmemiş algısının oluşturulmaya çalışıldığı belirtilmektedir.⁵⁶

Hafızlık eğitimine yönelik İHL programlarının açılması, buna göre programların düzenlenmesi talepler arasındadır. 2012 yılı TİMAV Türkiye’de Din Öğretimi Forumu Sonuç Raporu’nda dikkati çeken bir talep de örgün eğitim yaklaşımıyla MEB bünyesinde veya kontrolünde Kur’an ve hafızlık eğitimi amacıyla Kur’an okulları açılması düşüncesidir.⁵⁷ İHL programının başka ülkelerdeki Müslüman nüfusun dini ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak Rusça, Fransızca vb. dil çeşitliliğini artırılması istenmektedir.⁵⁸

Tartışma

İmam hatiplerin önündeki katsayı engeli, başörtüsü yasağı gibi problemlerin çözüme kavuşması sonrası aşamalı bir şekilde İHL program çeşitliliği ve proje imam hatip okulları,⁵⁹ çeşitli yönleriyle

⁵⁴ MEB, “Milli Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği”, (2013).

⁵⁵ “Gazetelerde İmam Hatiplere Bakış 2018”, s. 29.

⁵⁶ “Gazetelerde İmam Hatiplere Bakış 2019”, s. 48.

⁵⁷ TİMAV, “Türkiye’de Din Öğretimi Forumu Sonuç Raporu”, Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı, 2012, s. 10-12.

⁵⁸ TİMAV, “İmam Hatiplerde Mesleki Müfredat”, s. 21.

⁵⁹ 2014 tarih ve 6528 sayılı “Milli Eğitim Temel Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde

STK çalışmalarında ele alınmıştır. STK'lar, proje okullarının objektif kriterlere göre belirlenmediği, bölgenin öğretmen ve öğrenci yeterliliklerinin göz önünde bulundurulmadığı, proje okullarında görev yapacak öğretmen ve yönetici atamalarının nesnellik ve liyakat temelli olmadığı gerekçeleriyle eleştirilmektedir. TİMAV, ENSAR Vakfı çalışmalarında İHL müfredatının günümüzde ihtiyaç duyulan nitelikli din görevlisini yetiştirme yönüyle nispeten zayıf kaldığı, din eğitimi talep eden öğrenciler açısından ise ağır olduğu değerlendirilmektedir. Ancak müfredatın yüksek din öğretimini isteyen İHL mezunlarının mesleki yeterliliklerine katkı sağlaması yönüyle fırsat olarak görülmektedir. 2019 yılından itibaren MEB orta-öğretim kurumlarında kademeli olarak uygulanmaya başlanan "Ortaöğretim Tasarımı" programı, imam hatiplerde kültür ve meslek derslerinin dağılımı açısından tekrar ele alınması talep edilmektedir. STK'lar, din hizmetleri alanına yönelmek isteyen öğrenciler için İHL'de din görevlisi yetiştirmeye yönelik ayrı bir mesleki program açılmasını gündeme getirmektedir. Tek bir programla birçok amacı gerçekleştirmeye çalışmak, imam hatiplerin niteliğini olumsuz yönde etkilediği ifade edilmektedir.

Alan akademik çalışmalarında ve kamuoyunda İHL öğrencilerinin mesleki eğitim alma durumları, aldıkları bu eğitimin yeterliliği sorgulanmaktadır.⁶⁰ Keskiner, mevcut imam hatip programının mesleğe hazırlama yönüyle eksik kalmasının nedeni olarak meslek derslerinin program içerisinde %60'tan %40'a çekilmesini göstermektedir.⁶¹ Buyrukçu, Türkiye'de din görevlisi yetiştirme politikalarının güncellenmesi ve bu doğrultuda İHL müfredatının din hizmetlerine yönelik geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁶²

Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", 01.09.2016 tarih ve 29818 sayılı Resmî Gazetede Yayınlanan Milli Eğitim Bakanlığı Özel Program ve Proje Uygulayan Eğitim Kurumları

Yönetmeliği.

⁶⁰ Necdet Subaşı, "Bazı Öznellikler: Bir Tartışma Kriteri Olarak İmam Hatip Okulları", *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı 6, (2005), s. 105.

⁶¹ Emine Keskiner, "İmam Hatiplerde İslami İlimlerin Öğretimi", *Yekder Bülten*, (2017), s. 8.

⁶² Ramazan Buyrukçu, "Türkiye'de Din Görevlisi Yetiştirme Problemi ve Çözüm Önerileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, (2006), s. 124-25.

Korkmaz tarafından yapılan araştırmada İHL öğretmenleri, İHL meslek dersi içeriklerinin din hizmetleri açısından büyük oranda yetersiz olduğunu, İHL mezunu Kur'an kursu öğreticileri, pedagojik formasyon konusunda yetersizliklerini belirtmektedirler.⁶³ Ancak din eğitimcileri imam hatiplerin yüksek din öğretimine hazırlık açısından nitelikli bir kaynak olarak görmektedirler.⁶⁴

Karaman'ın araştırmasında proje imam hatip uygulamasının bu okullarda görev yapan yöneticiler tarafından mesleki eğitimi olumsuz etkilediği şeklinde değerlendirildiği görülmektedir.⁶⁵ İmam hatip liselerinin mesleki yönünü güçlendirmek için meslek derslerinin ağırlıkta olduğu proje okulları veya mevcut okulların içinde bir sınıf veya program açılması önerilmektedir.⁶⁶ Bayraktar, imam hatibe gelen öğrencilerin taleplerinden hareketle yükseköğretimde ilahiyat alanına yönelecekler için din eğitimi ağırlıklı, yükseköğretimde ilahiyat dışı alanlara yönelecek öğrenciler ve dini bilgi talebiyle bu okullara gelen öğrenciler için üç farklı program uygulanmasını önermektedir.⁶⁷ Öğrencilerin dini hassasiyetlerinden dolayı tercih ettikleri bu okullarda üniversiteye hazırlanmak ve mesleğe hazırlanmak arasında sıkışan İHL programının mevcut haliyle mesleki gelişimlerine yansımalarının olumsuz olacağı belirtilmektedir.⁶⁸ Korkmaz'ın çalışmasında İHL'ye din eğitimi almak için gelmiş

⁶³ Mehmet Korkmaz, "Kur'an Kursu Öğreticilerinin Eğitim-Öğretim Yeterliklerine İlişkin Algıları", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 12, (2011), s. 115-16.

⁶⁴ Âdem Korukçu, "İmam-Hatip Liseleri", *Din Eğitimi El Kitabı*, (ed. Recai Doğan, Remziye Ege), Ankara: Grafiker, 2012, s. 190; Süleyman Akyürek, "Türkiye'nin İmam Hatip Okulları Tecrübesi", *el-Mecelletu'l İlmiyyetu'l-Muhakkemetu li-Riaseti'ş-Şu'uni'd-Diniyyeti't-Turkiyye*, Cilt 1, Sayı 1, (2019), s. 339.

⁶⁵ Davut Karaman, "Yöneticilerine Göre Anadolu İmam Hatip Liselerindeki Program Çeşitliliği ve Proje Okul Uygulamasının Değerlendirilmesi", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, (2021), s. 24.

⁶⁶ Sena Ay, *Velilere Göre İmam Hatip Liselerindeki Din Eğitimi (İstanbul Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 42; Abdülhamit Bırışık, "İmam Hatip Liseleri Tefsir Dersi Müfredatı ve Ders Mateyalleri", *İmam Hatip Liselerinde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul: DEM Yayınları, 2005, s. 157.

⁶⁷ Mehmet Faruk Bayraktar, "İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakülteleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Din Eğitiminde Kalite*, (ed. Fahri Kayadibi), İstanbul: DEM Yayınları, 2014, s. 38-39.

⁶⁸ Fatih Çınar, "İmam Hatip Liselerinden Beklentiler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 11, Sayı 60, (2018), s. 1258; Bırışık, "İmam Hatip Liseleri Tefsir Dersi Müfredatı ve Ders Mateyalleri", s. 154.

ancak yükseköğrenimini ilahiyat alanında sürdürmek istemeyen öğrenciler için meslek derslerinin azaltılıp sayısal alan derslerine ağırlık verilmesi talep edilmektedir.⁶⁹

İmam hatip liseleri “hem mesleğe hem de yükseköğrenime öğrenci hazırlayan ortaöğretim kurumu” özelliği bu okulların açık işlevlerindedir. Ancak genel eğitim içinde muhafazakâr ailelerin kız çocuklarına uygun örgün öğretim kurumlarının oluşturulamaması nedeniyle kızlar bu okullarda yoğunlaşmıştır. Tek bir programla hem isteğe bağlı din eğitimi taleplerini karşılamak hem de din adamı yetiştirmek, tarafları memnun etmediği gibi tartışmalara ve işlev çatışmalarına neden olmaktadır.⁷⁰

Alan çalışmalarında STK raporlarında yer alan bilgilere yakın değerlendirmelerin çıktığı görülmektedir. Okulların proje okullarına dönüştürülme sürecinde proje okulunun amaç ve hedefleri başta olmak üzere öğretmen ve okul yöneticilerin bilgilendirilmediği,⁷¹ proje okullarına öğretmen ve yönetici görevlendirmelerinde belirli kriterlerin olması gerektiği,⁷² proje okullarına öğretmen görevlendirmelerinin objektif kriterlere göre yapılmamasının eğitim sistemini olumsuz etkilediği belirtilmektedir. Öte yandan öğretmenlere kendi istedikleri bir okulda, idarecilere de ekiplerini seçme fırsatı verilmesi uygulamanın avantajları olarak görülmektedir.⁷³

Proje okul uygulaması ile birlikte başarılı öğrencilerin kendi istedikleri imam hatipleri tercih etmeye başladığı,⁷⁴ öğrencilerin belirli

⁶⁹ Mehmet Korkmaz, “İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Bu Okulu Tercih Süreçleri: Nasıl? ve Neden?”, “100. Yılında İmam Hatip Liseleri” Uluslararası Sempozyumu, İstanbul: DEM Yayınları, 2013, s. 598.

⁷⁰ Özcan, “Ülkemizde Din Öğretimi Alanı”, s. 213.

⁷¹ Abdurrahman Kaya, *Proje Okullarının Yapısına ve İşleyişine İlişkin Bir Örnek Olay İncelemesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2018, s. 59-60.

⁷² Ahmet Koç, *Proje Okullarının Etkili Okul Özellikleri ile Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılıkları Açısından İncelenmesi*, (Doktora Tezi), Yakın Doğu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2019, s. 150.

⁷³ Kaya, *Proje Okulları*, s. 65.

⁷⁴ Karaman, “Yöneticilerine Göre Anadolu İmam Hatip Liseleri”, s. 23; Mahmut Zengin, Davut Karaman, “Öğrencilerin Proje Anadolu İmam Hatip Liselerini Tercih Nedenleri ve Mesleki Eğilimleri”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Cilt 2, Sayı 54, (2020), s. 426, doi:10.29288/ilted.763282.

bir akademik disiplini kazanmış olmasının öğretmenlerin mesleki doyumunu artırdığı,⁷⁵ öğrencilerin proje imam hatipleri tercih etmelerinde okul temasının etkili olduğu değerlendirilmektedir.⁷⁶ İHL öğretmenleri, imam hatip liseleri bünyesinde farklı okul türlerinin açılmasını olumlu karşılamaktadır (%59.1).⁷⁷ Proje okullarında çalışan öğretmenler, diğer okullara göre okul idaresi ile yoğun işbirliği ortamının olduğunu, dikkate alındıklarını söylemektedirler.⁷⁸

Sonuç

28 Şubat 19997 sonrasında imam hatip liseleri, katsayı uygulaması, başörtüsü gibi meseleler nedeniyle öğrenci sayısı ve niteliğinde ciddi bir ivme kaybetmiştir. 2012 yılından itibaren kademeli bir şekilde gerçekleşen proje imam hatip uygulamaları, fen, sosyal, müzik spor ve dil ağırlıklı programlar, farklı alanlara ilgi duyan ve din eğitimi talep eden öğrencilere hitap etmektedir. MEB'in İHL'de klasik ve Anadolu İHL programına ilaveten Fen ve Sosyal Bilimler ve Klasik Sanatlar ve Musiki Projesi kapsamındaki program çeşitliliği çalışmaları, imam hatip okullarının başarılı öğrenciler tarafından tercih edilmesine katkısı olacaktır. Böylece imam hatip okulları, başarılı öğrencilerin tercih edeceği nitelikli okullar arasında yerini alacaktır.

MEB, DİB veya resmi kurumlarda görevlendirilecek din görevlisi için asgari olarak üniversite mezunu şartı aranmaktadır. Dolayısıyla imam hatiplerin din görevlisi yetiştirme işlevi, günümüzde nispeten geri planda kalmaktadır. Mesleki din öğretimi açısından nitelikli din görevlisi yetiştirme ve yüksek din eğitimi alanına hazırlık amacıyla meslek derslerinin seçmeli olarak okutulduğu imam hatip programının açılması önemli bir taleptir. MEB'in farklı

⁷⁵ Koç, *Proje Okullarının Etkili Okul Özellikleri*, s. 145.

⁷⁶ Hümeýra Tarhan, Tuncay Karateke, "Proje Anadolu İmam Hatip Liselerinin Öğrenci Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, (2021), s. 493.

⁷⁷ Fatih İpek, "İmam Hatip Lisesi Öğretmenlerinin Mevcut İmam Hatip Müfredatına ve İmam Hatip Liselerinin Geleceğine İlişkin Görüşleri (Konya Örneği)", *Geleceğin İnşasında İmam Hatip Okulları*, Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2017, Cilt 2, s. 561-62.

⁷⁸ Koç, *Proje Okullarının Etkili Okul Özellikleri*, s. 125.

alanlarda İHL program çeşitliliği uygulaması öncesinde bu konudaki bazı taleplerin STK raporlarında işlendiği görülmektedir. Bu durum, STK çalışmalarının eğitim politikalarına yön vermede etkili olduğuna işaret edebilir. Ancak STK raporlarında yer almasına rağmen meslek dersleri ağırlıklı program taleplerinin henüz uygulamaya geçirilmediği görülmektedir.

Proje okul uygulaması, merkezi sınavda başarılı olan öğrencilerin bu okulları tercih edeceği savına dayanmaktadır. Bu okullara merkezi sınav sistemiyle öğrenci kabulü öğrencilerin başarısıdır. Merkezi sınavlarla başarılı öğrencilerin bu okulları ne kadar tercih edeceği ayrıca bir soru işaretidir. Başarılı öğrencilerin bir okulu tercih etmesi, okulun başarısını değil de öğrencinin niteliğini tanımlamaktadır. İmam hatip liselerinde gerçekleştirilen eğitim öğretim faaliyetlerinin kalitesini belirleyecek olan öğretim programı yanında bu okullarda görev yapan eğiticiler ve öğrencilerin niteliğidir.

Toplumun ilgi ve beklentilerini yansıtan STK çalışmalarının resmi makamlarca dikkate alındığını sahada gerçekleşen uygulamalarda görülmektedir. Ancak STK raporlarında ve din eğitimcilerinin çalışmalarında eleştirilen proje okullarının belirlenmesi ve bu okullara öğretmen ve idareci seçim süreçleri üzerinde durulması gereken önemli hususlardandır.

Kaynaklar

Apaydın, Çiğdem, Sabiha Sunar, Derya Şahin İpek, (thk.), "2016 Eğitim Değerlendirme Raporu", Değerlendirme Dizisi 3, Ankara: TED, 2016.

Akyürek, Süleyman, "Türkiye'nin İmam Hatip Okulları Tecrübesi", *el-Mecelletu'l İlmiyyetu'l-Muhakkemetu li-Riaseti's-Şu'uni'd-Diniyyeti't-Turkiyye*, Cilt 1, Sayı 1, (2019), s. 284-344.

Alkan, Mehmet Ö., "1856-1945 İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları", *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, ed. Mehmet Ö. Alkan, İlder Turan, Ahmet N. Yücekök, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. .

"Anadolu İmam Hatip Liselerinde Program Çeşitliliği", Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2016.

Aslan, Seyfettin, "Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 33, (2010), s. 188-212.

- Aşlamacı, İbrahim, “Öğrenci ve Öğretmenlerine Göre İmam-Hatip Liseleri: Profiller, Algılar, Memnuniyet, Aidiyet”, Araştırma, İmam Hatip Araştırmaları Projesi, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2017.
- Ay, Sena, *Velilere Göre İmam Hatip Liselerindeki Din Eğitimi (İstanbul Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Bayraktar, Mehmet Faruk, “İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakülteleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Din Eğitiminde Kalite*, ed. Fahri Kayadibi, İstanbul: DEM Yayınları, 2014, s. .
- Birişik, Abdülhamit, “İmam Hatip Liseleri Tefsir Dersi Müfredatı ve Ders Mateyalleri”, *İmam Hatip Liselerinde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul: DEM Yayınları, 2005, s. .
- Bozan, İrfan, *Devlet İle Toplum Arasında: Bir Okul: İmam Hatip Liseleri... ; Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul: TESEV Yayınları, 2007.
- Buyrukçu, Ramazan, “Türkiye’de Din Görevlisi Yetiştirme Problemi ve Çözüm Önerileri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, (2006), s. 99-126.
- Çaha, Ömer, *Sivil Toplum Sivil Topluma Karşı*, İstanbul: Mana Yayınları, 2017.
- — —, “Sivil Toplum Üzerine”, *Sivil Toplum ve Demokrasi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005, s. .
- — —, *Sivil Toplum ve Devlet*, Ankara: Orion, 2016.
- Çınar, Fatih, “İmam Hatip Liselerinden Beklentiler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 11, Sayı 60, (2018), s. 1242-59.
- Doğan, İsmail, *Sivil Toplum Ondan Bizde De Var*, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2000.
- Ensar Vakfı, “Ortaöğretim Tasarımı Üzerine Değerlendirmeler”, İstanbul: Ensar Vakfı, 2019.
- ERG, “Eğitim İzleme Raporu 2009”, ERG, 2010.
- — —, “Eğitim İzleme Raporu 2010”, İstanbul: ERG, 2011.
- — —, “Eğitim İzleme Raporu 2011”, ERG, 2012.
- — —, “Eğitim İzleme Raporu 2012”, İstanbul: ERG, 2012.

- Erözden, Ozan, "STK'lar ve Hukuki Talepleri Üzerine Notlar," *Merhaba Si-
vil Toplum*, ed. Taciser Ulaş, Helsinki Yurttaşlar Derneği, 1997, s. 13-22.
- "Gazetelerde İmam Hatiplere Bakış 2018", İmam Hatiplere Bakış Araştır-
ması, İstanbul: Önder, 2018.
- "Gazetelerde İmam Hatiplere Bakış 2019", İstanbul: ÖNDER, 2020.
- "Gazetelerde İmam Hatiplere Bakış 2020", İstanbul: ÖNDER, 2021.
- Gökçaftı, Mehmet Ali, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, 2005: İletişim
Yayımları, 2005.
- "İmam Hatiplere Bakış 2017", İmam Hatiplere Bakış Araştırması, İstanbul:
Önder, 2018.
- İpek, Fatih, "İmam Hatip Lisesi Öğretmenlerinin Mevcut İmam Hatip Müf-
redatına ve İmam Hatip Liselerinin Geleceğine İlişkin Görüşleri
(Konya Örneği)", *Geleceğin İnşasında İmam Hatip Okulları*, Malatya:
İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2017, Cilt 2, s. 549-64.
- Kara, İsmail, "İmam Hatipleri Yeniden Tartışmak", *İmam Hatip Liselerinde
Eğitim ve Öğretim*, İstanbul: DEM Yayınları, 2005, s. 35-43.
- Karaman, Davut, "Yöneticilerine Göre Anadolu İmam Hatip Liselerindeki
Program Çeşitliliği ve Proje Okul Uygulamasının Değerlendirilmesi",
Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, Sayı 11, (2021), s. 11-38.
- Karip, Emin, "2018 Eğitim Değerlendirme Raporu", Değerlendirme Dizisi
5, Ankara: TED, 2019.
- Kaya, Abdurrahman, *Proje Okullarının Yapısına ve İşleyişine İlişkin Bir Örnek
Olay İncelemesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilim-
leri Enstitüsü, 2018.
- Keskiner, Emine, "İmam Hatiplerde İslami İlimlerin Öğretimi", *Yekder Bül-
ten*, (2017).
- Koç, Ahmet, *Proje Okullarının Etkili Okul Özellikleri ile Öğretmenlerin Örgütsel
Bağlılıkları Açısından İncelenmesi*, (Doktora Tezi), Yakın Doğu Üniversi-
tesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2019.
- Komisyon, "İmam Hatip Liselerinde Kalite İçin Öneriler", ÖNDER, 2010.
- Korkmaz, Mehmet, "İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Bu Okulu Tercih Sü-
reçleri: Nasıl? ve Neden?", "100. Yılında İmam Hatip Liseleri" *Uluslara-
rası Sempozyumu*, İstanbul: DEM Yayınları, 2013, s. .

- — —, “Kur’an Kursu Öğreticilerinin Eğitim-Öğretim Yeterliklerine İlişkin Algıları”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 12, (2011).
- Korukçu, Âdem, “İmam-Hatip Liseleri”, *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan, Remziye Ege, Ankara: Grafiker, 2012, s. 190-207.
- Kuçuradi, Ioanna, “Açılış Konuşması”, *Düşünen Sivil Toplum: Felsefi Yaklaşımlar-Açılımlar*, ed. Ali Çakmak, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003, s. .
- Mardin, Şerif, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- MEB, “Anadolu İmam Hatip Liseleri ve İmam Hatip Ortaokulları Vizyon Belgesi”, *Din Öğretimi Genel Müdürlüğü*, 2017.
- — —, “Milli Eğitim Bakanlığı 2010-2014 Stratejik Plan”, *Milli Eğitim Bakanlığı*, 2009.
- — —, *Milli Eğitim Bakanlığı İmam-Hatip Liseleri Yönetmeliği* (2009).
- — —, *Milli Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği* (2013).
- — —, “Ortaöğretim e-Bülten”, *Milli Eğitim Bakanlığı*, 2018.
- Owen, Tim, “NGO - Government Partnerships”, *Journal of International Migration and Integration*, Cilt 1, Sayı 1, (2000).
- Özcan, Faruk, *Sosyo-İdeolojik ve Sembolik Yönüyle Türkiye’de Örgün Din Eğitimi: İmam Hatip Liseleri Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- — —, “Ülkemizde Din Öğretimi Alanında Yaşanan Süreç ve Eteklerdeki Taşları Dökmek”, *4+4+4 İmam Hatip Tüm Tartışmaların Odağı Okul Din Öğretiminde Toplumsal Uzlaşma*, İstanbul: Toplumsal Yayıncılık, 2012, s. 23-223.
- Sarıbay, Ali Yaşar, *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014.
- — —, “Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum”, *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Ankara: Vadi Yayınları, 1997, s. .
- Subaşı, Necdet, “Bazı Öznellikler: Bir Tartışma Kriteri Olarak İmam Hatip Okulları”, *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı 6, (2005), s. 101-6.
- Tarhan, Hümeyra, Tuncay Karateke, “Proje Anadolu İmam Hatip

- Liselerinin Öğrenci Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, (2021), s. 481-516.
- TİMAV, “İmam Hatip Liseleri Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, Din Öğretiminde Kalite Çalıştayları 2, Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı, 2015.
- — —, “İmam Hatiplerde Mesleki Müfredat ve Program Çeşitliliği Çalıştayı Çözüm Önerileri”, Din Öğretiminde Kalite Çalıştayları 3, Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı, 2017.
- — —, “Konya İmam Hatip Liseleri Öğrenci Çalıştayı Sonuç Raporu”, Türkiye İmam Hatipliler Vakfı, 2015.
- — —, “Türkiye’de Din Öğretimi Forumu Sonuç Raporu”, Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı, 2012.
- Tosun, Gülgün, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği*, (Doktora Tezi Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Tuncay, Mete, “Sivil Toplum Kuruluşları ile İlgili Kavramlar”, *Tanzimat’tan Günümüze İstanbul’da STK’lar*, ed. Ahmet N. Yücekök, İlder Turan, Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. .
- Yıldırım, İbrahim, *Demokrasi, Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2004.
- Zengin, Mahmut, Davut Karaman, “Öğrencilerin Proje Anadolu İmam Hatip Liselerini Tercih Nedenleri ve Mesleki Eğilimleri”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Cilt 2, Sayı 54, (2020), doi:10.29288/ilted.763282.